

ВИХОВНА РОБОТА

УДК 37.018

Олександр Безлюдний

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Соціально-демографічна ситуація, що склалася в Україні, зумовлена, насамперед, двома чинниками: по-перше, глобальними демографічними процесами, пов'язаними з низькою народжуваністю та високою смертністю; по-друге, внутрішніми процесами, зумовленими глибокою і тривалою кризою соціально-економічного розвитку суспільства [8].

Починаючи з 1991 р., на пострадянському просторі з'явилися процеси, які негативно позначилися на соціально-демографічній структурі в Україні. Визнання набула думка про те, що сім'я не спроможна подолати природні та штучні втрати населення. Зниження рівня народжуваності в країні – результат руйнування репродуктивної функції. Оскільки ж «основне призначення сім'ї – забезпечення соціальної і культурної неперервності розвитку суспільства» [13], було зроблено висновок про дисфункцію інституту сім'ї. Підтвердженням цього можуть слугувати такі розрахунки: якщо на момент народження дитини і протягом першого року життя в 2008 р. сім'я потребувала 12615 грн., то в 2009 році ця цифра збільшилася до 35230 грн. Зростання цін, низькі заробітні плати та інфляція навряд чи поліпшать ситуацію в майбутньому [5].

Тенденція скорочення народжуваності в Україні намітилася ще 20 років тому. У 1979 році за кількістю сімей з двома і більше дітей Україна перебувала на одному з останніх місць (5.2 %) у СРСР, випереджаючи в цьому лише Латвію (4.4 %) та Естонію (5.0 %), й дещо поступаючись Росії (5.6 %) [2].

Статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що за основними показниками природних змін населення – народжуваності, смертності, природного приросту – Україна стоїть не тільки після країн Заходу, а й після республік колишнього СРСР. За рівнем народжуваності (9,6 %) вона посідає передостаннє місце серед них та країн Європи, за смертністю населення (15,4 %) – друге місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності (14,4 дитини на 1000 новонароджених) її показники входять у першу десятку показників для європейських країн, за очікуваною тривалістю життя (67 років) – 109-те місце у світі, тоді як у 1994 р. наша країна посідала 87-ме місце [10].

Загрозою для перспектив розвитку нації стають обсяги й темпи депопуляції, тобто абсолютного зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених. Вона

почалася в Україні з 1991 р. і нині таке зменшення становить близько 1 млн. осіб.

Втрачені в Україні традиції багатодітності призвели до того, що у 1995 р. сумарний показник народжуваності, тобто кількість дітей, що може народити кожна жінка протягом усього репродуктивного періоду свого життя, становив 1,6 дитини на одну жінку, тоді як для розширеного відтворення населення необхідно мати 2,2–2,4 дитини. Процес скорочення чисельності складу сім'ї набуває більшого окреслення в західних областях України. Збільшується концентрація народжень у відносно короткому віковому інтервалі (у 1996 р. 84,7 % дітей було народжено матерями у віці до 30 років) [4].

Згідно з даними О. Макарової, сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, що може народити одна жінка за певного рівня народжуваності та за умови, що вона проживе весь дітородний період) у 1999 р. становив лише 1,1, що становило найнижчий показник у світі за весь сучасний період історії (для порівняння: у 1989 р. цей коефіцієнт дорівнював 1,9) [9].

Оскільки сім'я залишається тим основним осередком суспільства, який забезпечує функцію відтворення населення, вивчення процесів народжуваності має важливе значення при визначенні демографічних перспектив країни та формуванні соціально-демографічної, зокрема сімейної політики держави.

Низький рівень народжуваності спричинений свідомою репродуктивною та шлюбною поведінкою потенційних батьків, поширенням засобів, які надають можливість регулювати народження, зміною життєвих орієнтирів і стандартів сучасної молоді.

Крім того, значних змін зазнала структура сімей. Чисельність демографічних типів сімей зумовлена різницею у кількості членів сімей, їхніми статеві-віковими характеристиками. Зі структурою сім'ї пов'язані майже всі інші її характеристики: рівень споживання і рівень прибутків, потенційні можливості участі у виробництві й репродуктивна активність, міра потреби в соціальному захисті й міра ризику опинитися в скрутному становищі і збідніти.

Проведені державним комітетом статистики України у 1999 р. обстеження «Умови життя домогосподарств» показали, що загальна їх кількість становить 17,7 млн., з них 14,1 млн., або 79,7 % – сім'ї, 2,9 млн. – однаки, всі інші – це домогосподарства з осіб, які не мають сімейних зв'язків. Загалом середній розмір сім'ї на той час становив 3,2 особи. Найбільш поширеним виявився тип сім'ї з двох осіб. Таких сімей зареєстровано приблизно 5 млн., тобто майже третина сімей України. Приблизно по 25 % припадало на сім'ї з трьох або чотирьох осіб. Узагальнені дані згідно з кварталним обстеженням доходів та видатків домогосподарств Держкомстату України подані в табл. 1.

Таблиця 1

Розподіл сімей за розміром

Розмір сім'ї, осіб	Кількість сімей	% від загальної кількості сімей
2	5 017 770	35,39
3	3 789 603	26,73
4	3 461 621	24,41
5	1 295 843	9,14
6	453 130	3,10
7	114 119	0,81
8	26 067	0,18
10	6 699	0,05
11 і більше	4 942	0,03
Всього	14 169 869	100

Перспективними в демографічному плані є сім'ї, де шлюбна пара перебуває у дітородному віці. Такими насамперед є молоді сім'ї. Але вони становлять менше 10 % загальної кількості сімей [1].

Особливої уваги у контексті нашого дослідження потребують сім'ї з дітьми. Саме в цих сім'ях відбувається виховання зростаючої особистості, формуються життєві настановлення і світогляд дітей та молоді.

За даними обстеження 55 % усіх сімей України у 1999 р. мали у своєму складі дітей (до 18 років). У більшості з них (біля 60 %) – лише одна дитина, 34 % – дві, трохи більше 4 % – три дитини. Сімей з чотирма, п'ятьма дітьми і більше дуже мало, загалом – 1,28 %. Розподіл сімей за кількістю дітей подано в табл. 2.

Таблиця 2

Розподіл сімей за кількістю дітей

Кількість дітей	Кількість сімей	% від загальної кількості сімей
Усього сімей з дітьми	7 843 320	55,32
У тому числі за кількістю дітей:		
усього	7 843 320	100
одна дитина	4 702 390	59,95
дві дитини	2 689 521	34,29
три дитини	351 224	4,48
чотири дитини	58 074	0,74
п'ять і більше дітей	42 111	0,54

Отже, на початок 2000 р. середня кількість сімей з дітьми становила 1,5 дитини на сім'ю.

Про кризові явища у формуванні сімей свідчать тенденції зростання позашлюбних народжень. Так, починаючи з 1989 р., питома вага

позашлюбних народжень у загальній кількості народжених зростає з 10,8 до 17,4 %. Однак ця тенденція поступово знижується. Підтвердженням цієї думки можуть бути такі дані: згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення у 2001 р. майже 90 % населення країни проживає у складі сімейних об'єднань різного типу. І хоча частка позашлюбних народжень залишається доволі високою, більшість дітей (у 2004 р. – 79,6 %, у 2005 р. – 78,6 %, у 2006 р. – 78,9 %) народжується у батьків, котрі перебувають у зареєстрованому шлюбі. Протягом 1989–2005 рр. частка дітей, які народилися поза шлюбом, збільшилася майже вдвічі і в 2006 р. і становила більш, як одну п'яту всіх новонароджених.

Сьогодні найбільш поширеним типом сім'ї в Україні є шлюбна пара з дітьми або без дітей, іноді – з одним із батьків подружжя або іншим родичем. У складі сімей цього типу проживає 65 % населення. Складні сім'ї (тобто такі, які складаються з двох або більше шлюбних пар) не є типовими для сучасної України, вони становлять менше 4 % усіх індивідуальних домогосподарств, у них живе 7,8 % населення. У складі «повної», «класичної» сім'ї, де представлені всі три типи створюючих сім'ю відносин – подружньо-батьківсько-родичеві – проживає не менше третини населення України, і сім'ї цього типу представлені в 23 % індивідуальних домогосподарств. На думку фахівців, зменшення кількості «класичних» сімей, які поєднують відносини шлюбності – батьківства – родичівства, зумовлене насамперед зменшенням дітності української сім'ї внаслідок зниження народжуваності: якщо за даними перепису населення 1989 р. у складі 56,4 % домогосподарства проживали діти до 18 років, і майже в 48 % з них було двоє і більше дітей, то відповідно до перепису 2001 р., діти є лише в 38,1 % домогосподарств і в 64 % з них – лише одна дитина [11].

Зниження народжуваності, втрата традицій багатодітності – фундаментальна тенденція сучасності. Демографічна ситуація в економічно розвинених країнах також характеризується зниженням народжуваності до низького рівня, але воно супроводжується збереженням здоров'я і помітним підвищенням середньої тривалості життя, що стримує депопуляцію. Щодо України, вона втрачає в сфері підвищення тривалості життя навіть уже досягнені позиції. Існує межа зниження народжуваності, перетин якої веде до втрати сприятливих демографічних перспектив і демографічних передумов успішного соціально-економічного розвитку. Україна вже давно перетнула цю межу.

У жінок віком 15–29 років темпи підвищення інтенсивності народжуваності в 2001–2009 рр. виявилися значно меншими, ніж у жінок віком старше 30 років.

Протягом 2002–2006 рр. спостерігалось поступове збільшення новонароджених, яке, однак, не можна розглядати як свідчення «перелому» в тенденціях народжуваності. Воно швидше є наслідком

«компенсації» відкладених у кризові роки народжень, і, крім того, частково зумовлено впливом «демографічної хвилі», тобто вступом у дітородний період більшого контингенту жінок 1983–1988 рр. народження (цей «приплив» значною мірою спричинювався заходами, спрямованими на посилення допомоги сім'ям з дітьми, які були запроваджені в листопаді 1982 р.). У 2009 році порівняно з 2000 роком відбулося зниження дітородної активності у 15–24-річних жінок. Найбільший коефіцієнт народжуваності в 2009 р. – 94,6 % відмічається серед жінок віком 20–24 роки. Істотні зміни інтенсивності народжуваності спостерігаються у жінок віком 35–39 років: у 2009 році їх рівень народжуваності майже в 2,5 рази перевищив рівень 2000 року. 2009 року порівняно з 2000 роком частота дітонародження збільшилася у 1,6 рази серед жінок віком 25–29 років; більше, ніж удвічі серед жінок 30–34 рр.

Основними перешкодами для народження бажаної кількості дітей є недостатність матеріального забезпечення, відсутність належних житлових та необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей. Проте, зараз чітко простежується залежність бажаної кількості дітей від кількості дітей у сім'ї, в якій виховувалися самі майбутні батьки.

В Україні підвищується вік укладання шлюбу: якщо в 1989 р. середній вік чоловіків при вступі в шлюб становив 26,8 років, то в 2005 р. – 30,0 років; у жінок – 25,3 років та 27,0 років відповідно. Значної різноманітності набувають форми шлюбних відносин. Серед молоді поширюється так званий цивільний шлюб, що «віддзеркалює складні процеси трансформації шлюбно-сімейних відносин, а також зниження рівня адміністративної реєстрації суспільного життя, в тому числі в шлюбно-сімейній сфері» [11].

Ще однією характерною для сучасного українського суспільства тенденцією є тенденція збільшення кількості розлучень. Згідно зі статистикою, на кожні 100 укладених шлюбів припадає 58 розлучень. За кількістю розлучень Україна посідає друге місце в Європі [14]. При цьому треба зважати на те, що припинення шлюбу несе за собою досить серйозні наслідки. Так, у 2004 р. серед загальної кількості розлучень більше 70 % припало на шлюби, які тривали до 15 років. Тобто, це ті сім'ї, де можуть бути неповнолітні діти. Руйнування шлюбу має негативні соціально-економічні й емоційно-психологічні наслідки для кожної конкретної сім'ї, але найбільш важкий його наслідок – збільшення кількості дітей, які живуть у неповних сім'ях. Мати за таких умов опиняється перед необхідністю виконання досить значного кола обов'язків і розв'язання фінансових проблем. Це, у свою чергу, погіршує догляд за дитиною, скорочує час на її виховання – чинники, що підвищують міру ризику для дитини, погіршують умови її формування і розвитку.

Згідно зі статистичними даними, у більшості шлюбних пар, які розлучаються, є спільні діти (табл. 3).

Таблиця 3

Кількість розлучень в Україні і розподіл шлюбних пар за кількістю спільних дітей віком до 18 років

Кількість розлучень, тис.	Розподіл шлюбних пар, які розлучаються, за кількістю спільних дітей, %				Кількість дітей у сім'ях, які розлучилися		
	Мали спільних дітей, з них:		одна дитина		двоє дітей		2005
одну дитину	двоє дітей	2005	2006	2005	2006	135651	128559
2005/2006	2005/2006	47,5	47,2	12,2	11,4		
183,5/179,1	59,7/58,6						

Хоча кількість шлюбних пар з неповнолітніми дітьми у загальній кількості зменшувалася протягом 2005–2006 рр., вона все ще залишається високою і у 60 % випадків діти постраждали від цього акту.

Щодо причин розлучень, то згідно зі статистикою, на першому місці (39 %) матеріальні проблеми, потім іде зрада, ревності (33 %) і пияцтво (32 %). При цьому 59 % опитаних ніколи не жалкували, що розірвали шлюб.

Відсоток неповних сімей, в яких виховуються неповнолітні діти настільки високий, що розцінюється фахівцями як «порушення природного середовища розвитку і виховання молодого покоління». 27,5 % сімей, де є діти до 18 років, це неповні сім'ї (у тому числі 25,4 % – неповні сім'ї, які складаються з матері та дітей, 2,1 % – з батька та дітей).

Збільшення кількості неповних сімей з дітьми навіть в економічно розвинених країнах оцінюється негативно, адже виховна функція сім'ї в цьому випадку деформується і діти з таких сімей більшою мірою схильні до асоціальної поведінки, їм важче в майбутньому орієнтуватися в тендерних відносинах соціуму, створити в майбутньому повну життєздатну сім'ю. В умовах нинішньої України, коли рівень прибутків населення не дає змоги матеріально забезпечити життєдіяльність і розвиток дітей на рівні сучасних вимог навіть у повних сім'ях, де працюють і батько і мати, неповні сім'ї відзначаються особливою нестійкістю в економічному і соціальному плані. Соціологічні дослідження підтверджують, що в неповних і реконструйованих (заново створених) сім'ях зростає ризик раннього залучення дітей і підлітків до паління, алкоголю, наркотиків.

Материнська сім'я може формуватися з різних причин. Одні жінки обирають шлях свідомого материнства, інші стають матерями, не відчуючи особливої потреби в дитині [3]. При цьому становище матерів-одиначок, які залишаються без засобів існування, виявляється доволі важким. Ці жінки найчастіше зазнають і гострі матеріальні труднощі, і почуття приниження [12]. За словами Р. Мертона, якщо особистість через якісь причини не може інтегруватися соціальним інститутом суспільства

(наприклад, інститутом шлюбу), це «веде до заперечення й інших важливих суспільних норм культури та соціальним відхиленням» [15].

У розвинених західних країнах причини небажання реєструвати шлюб дещо інші, ніж в Україні. Наприклад, у США, де законодавчо затверджені рівні права опіки, у випадку розлучення батьків, жінка, яка не працює, через більш низький соціальний статус у випадку розлучення втрачає можливість залишитися з дитиною. У зв'язку з цим молоді жінки, які мають немовлят, самі ініціюють розлучення, поки дитина за рішенням суду не може бути вилучена у матері. Або вони не поспішають реєструвати відносини з батьком дитини.

Як повідомляє «Інтерфакс-Україна», за даними комплексного дослідження умов життя домогосподарств, яке проводилося за дев'ять місяців 2000 р., більше чверті населення в Україні (26,7 %) належать до категорії бідних, 14,7% – до жебраків. Дві третини бідного населення складають сім'ї з неповнолітніми дітьми. Майже половина бідного населення – сім'ї з дітьми, де всі дорослі перебувають у працездатному віці (47,2 %). Ще 18 зі ста бідних – це сім'ї, в яких усі дорослі працюють. Більшості молодих сімей важко утримувати без сторонньої допомоги навіть одну дитину, не кажучи вже про двох, трьох і більше. Реєстрація шлюбу і народження дитини часто відкладається до «кращих часів» [6].

Не поспішають з реєстрацією шлюбу і відмовляються від неї найчастіше пари більш старшого віку: у середньому кожний другий чоловік і жінка у віці 25–29 років з домінуючою часткою чоловіків.

Статистика останніх років свідчить про зменшення кількості шлюбів і зростання чисельності розлучень. У 1990 р. по Україні кількість шлюбів на 1000 жителів становила 9,3 %, у 1998 р. – 6,2 % (тобто, на 36,5 % менше), а розлучень відповідно – 3,7 та 4,2 %.

Відкладання шлюбів і народження дітей деформує традиційну модель життєвого циклу людини і сім'ї. Зокрема, новим для України є такий факт: деякі жінки надають перевагу народженню дитини раніше за офіційний шлюб. Сучасні українські жінки часто відкладають народження першої дитини до свого тридцятиріччя – «спочатку освіта і кар'єра, потім діти». Значного поширення набуло позашлюбне материнство у дуже молодому віці й неусвідомлена багатодітність соціально неблагополучних сімей.

Економічні труднощі, невлаштованість молоді, невпевненість у майбутньому – одна з головних причин поширення нетрадиційних для України шлюбно-сімейних відносин. Сьогодні частка юридично незареєстрованих фактичних (так званих цивільних) шлюбів перевищує рівень 1926 р., коли реєстрація була обов'язковою, а правовий статус юридичних і фактичних шлюбів був однаковим.

За своєю сутністю цивільний шлюб не є негативним явищем і правомірність його існування доведена практикою. І справа не в тому –

офіційно зареєстровані взаємини між шлюбними партнерами чи вони ґрунтуються на домовленості, якщо внаслідок їх реалізації створюється дійсно сім'я. Небезпека вбачається в налаштованості значної кількості юнаків і дівчат (за результатами проведених Т. Кравченко емпіричних досліджень) використовувати цивільний шлюб для задоволення таких потреб, як «можливість залишити батьківську сім'ю», «почуватися вільно», «проводити з моїм хлопцем (дівчиною) стільки часу, скільки я хочу». Як наслідок, для досить високої частки подібних «шлюбів» характерним є короткочасність існування, постійна зміна партнерів у пошуках «кращого».

Нерідко така гонитва за «кращим» перетворюється на «спосіб життя», який набуває статусу особистісної цінності, що значною мірою утруднює соціалізацію в плані прийняття та інтеріоризації суспільних норм щодо шлюбних взаємин. Адже в цьому випадку йдеться не про сім'ю, завдяки якій людина самоідентифікує себе з роллю чоловіка або дружини (не важливо в цивільному чи офіційному шлюбі), а про нетривку «угоду», учасники якої періодично змінюються [7].

На жаль, більшість молодих подружніх пар виявляється зовсім не підготовленою до шлюбу і сімейного життя. Оскільки особистісна свобода, а разом з нею і свобода вибору партнера зведені у культ, то нічого не стримує інстинкти, провокуючи розлучення. Втративши сімейні традиції, майбутнє молоде подружжя намагається копіювати американський спосіб життя – з його прагматичними зв'язками, повною матеріальною незалежністю партнерів один від одного. Тоді як в американському суспільстві, збентеженому тривожною сімейною статистикою, проблеми моральності і сімейності переходять на якісно новий рівень.

Кінець ХХ ст. і початок ХХІ ст. принесли у розвиток української сім'ї радикальні зміни, які відбуваються в усьому світі. Це, зокрема:

- зменшення кількості розширених сімей та інших груп спорідненості;
- загальна тенденція вільно вибирати собі дружину чи чоловіка;
- зростання рівня сексуальної свободи, поширення відвертих дошлюбних статевих зносин;
- зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (і опрацювання рішень сім'ї);
- винахід надійних контрацептивних заходів і методів запобігання вагітності, що дозволило відокремити секс від зачаття;
- збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення середньої тривалості шлюбу, в тому числі і за такої причини як відкладання часу вступу у шлюб;
- збільшення кількості розлучень (абсолютне й відносне).

Проте, було б помилкою перебільшувати ці тенденції або робити висновок, що відбувається процес глобального розкладу сучасної сім'ї. Сім'я була і залишається найбільш сталим і гнучким соціальним інститутом, її монополія на регулювання інтимних стосунків, дітонародження і догляд за маленькими дітьми збережеться і в майбутньому.

Проведений нами аналіз соціально-демографічних аспектів життєдіяльності сім'ї в українському суспільстві дає змогу зробити такі висновки: зниження рівня шлюбності, поширення нових форм шлюбних союзів, збільшення кількості розлучень, підвищення віку вступу в шлюб – ці складні, суперечливі, неоднозначні явища спостерігаються сьогодні в Україні. Тим не менш, дослідження структурних і динамічних характеристик шлюбно-сімейної сфери відтворення населення в країні свідчить, що, незважаючи на суперечності й труднощі соціально-економічної і постіндустріальної трансформацій, традиції сімейного способу життя загалом зберігаються, сім'я продовжує виконувати свої специфічні функції – забезпечення фізичного (біологічного) і соціокультурного відтворення населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі / Т. В. Буленко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – К., 2001. – Т. III, Ч. 4. – С. 20–24.
2. Волков А. Г. Семья – объект демографии / А. Г. Волков. – М. : Мысль, 1986. – 271 с.
3. Гордеева Н. О. Соціально-демографічні зміни в Україні наприкінці 20 – поч. 21 ст. як показник дисфункції інституту сім'ї / Н. О. Гордеева // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 12(199). – Том 2, Ч. I. – С. 164–181.
4. Зайцева З. Г. Реалізація державної молодіжної політики у соціальній сфері діяльності центрів ССМ по напрямку «Соціальна підтримка молоді сім'ї» / З. Г. Зайцева // Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей (З досвіду роботи центрів соціальних служб для молоді) / упорядники Р. Г. Драпушко, З. Г. Зайцева (науковий консультант), А. Г. Зінченко та ін. – К. : УДЦССМ, 1998. – С. 3–21.
5. Кислицкий А. Сколько стоит родить ребёнка в Украине? (2008–2010 г.) / А. Кислицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://materinstvo.org/articles/price_on_childbirth.php#title.
6. Котляр А. Скромное обаяние украинской семьи / Алла Котляр // Зеркало недели. – 2001. – 7 июля.
7. Кравченко Т. В. Підготовка студентів до сімейного життя в контексті

- їх соціалізації / Т. В. Кравченко // Психолого-педагогічні основи підготовки молоді до сімейного життя : [матер. Всеукр. наук.-практ. семінару], (Вінниця, 26–27 лист. 2008 р.). – К., 2008. – С. 43–45.
8. Макарова О. В. Характеристика соціальної зумовленості відтворення шлюбно-сімейної структури населення / О. В. Макарова // Про становище сімей в Україні. Державна доповідь за підсумками 1999 року. – К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 8–23.
 9. Макарова О. В. Характеристика соціальної зумовленості відтворення шлюбно-сімейної структури населення / О. В. Макарова // Про становище сімей в Україні. Державна доповідь за підсумками 1999 року. – К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 8–23.
 10. Населення України тоне на очах // За українську України. – 2007. – 25 липня; Нас дедалі менше // Урядовий кур'єр. – 2007. – 10 липня; В Україні збільшується народжуваність // Урядовий кур'єр. – 2007. – 20 липня.
 11. Семья и рождаемость в Украине. Брачно-семейные процессы: европейские тенденции и украинская специфика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/issue_full.php.m_id=10127.
 12. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
 13. Якуба Е. А. Социология : учеб. пособие для студентов вузов / Е. А. Якуба. – Х. : Константа, 1996. – 192 с.
 14. Europe in figures – 2005. – Eurostat yearbook, 2005.
 15. Merto R. K. Social Theory and Social Structure / R. K. Merto. – New-York : Free Press, 1957, 1968. – 147 p.